

## QO‘SHMA GAPLARDA TRANSFORMATSIYA: NOMINATIV BIRLIK (CHEGARALI QURILMA) LARDA POG‘ONAVIYLIK

**Sulaymanova Dilobar**

tayanch doktorant,

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti.

E-mail: [dilobar7796@gmail.com](mailto:dilobar7796@gmail.com)

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada markaz va qurshov munosabatining sintaktik sathda, xususan qo‘shma gaplarda namoyon bo‘lishi, gap bo‘laklari iyerarxiyasi haqida so‘z yuritiladi. Turkiy tillarda yuzaga keladigan sintaktik-struktur jarayon-nutqiy gaplarning bitta nominativ birlikka transformatsiya etilishi va boshqa bir gap tarkibida bitta konstruktiv bo‘lak yoki mazkur konstruktiv bo‘lakning kengaytiruvchisi mavqeyida kelishi tahlil qilinadi. O‘zbek tili grammatikasining muhim sintaktik-struktur xususiyatlardan biri- transformatsiya jarayonida gap tarkibidagi komponent (aktant)larning pog‘onali joylashuvi masalasi hamda ushbu iyerarxiy tahlilda gap va so‘z kengaytiruvchisining maqomi oydinlashtiriladi. Gapning LSQida so‘zlar bog‘lashuvini tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyati aniqlashtiriladi, gapning til bosqichidagi lisoniy gap bo‘laklari (tarkibiy qismlari) o‘rtasidagi semantik, grammatik bog‘lanish masalasi oydinlashtiriladi.

**Kalit so‘zlar:** qo‘shma gap, transformatsiya, nominativ birlik, aktant, gap va so‘z kengaytiruvchisi

**Аннотация:** В данной статье рассматривается проявление связи центр-окружение на синтаксическом уровне, в частности в сложных предложениях, и иерархии предложений. Анализируется трансформация синтаксически-структурных процессуально-речевых предложений в турецких языках в одну номинативную единицу и наличие одного конструктивного предложения или расширителя этого конструктивного предложения в другом предложении. В процессе трансформации, которая является одной из важных синтаксически-структурных особенностей грамматики узбекского языка, уточняются вопросы ступенчатого расположения компонентов (актантов) в предложении и статус расширителя предложения и слова в этом иерархическом анализе. Положение актантов на уровне построения предложения выясняется путем анализа связи слов в ЛСО предложении, анализируется вопрос семантической и грамматической связи между частями (компонентами) языкового предложения на языковой стадии предложения.

**Ключевые слова:** сложное предложение, трансформация, номинативная единица, актант, расширитель предложения и слова.

**Abstract:** This article highlights the manifestation of the center and subordinate relationship at the syntactic level and the hierarchy of components, especially in compound sentences. The phenomenon in Turkish languages - the transformation of a sentence into one nominative unit and the occurrence of one constructive clause or an expander of one constructive clause in another sentence is analyzed. One of the syntactic-structural features characteristic of the grammar of the Uzbek language- the issue of the transformation process in the hierarchy of sentence fragments and the status of the sentence and word expander in the hierarchy are clarified

in stepwise syntactic analysis. The position of the actants at the level of sentence construction is clarified by analyzing the connection of words in the LSQ of the sentence, the issue of semantic and grammatical connection between the parts (components) of the linguistic sentence at the language stage of the sentence is clarified.

**Keywords:** compound sentence, transformation, nominative unit, actant, sentence and word expander.

### Kirish

Ma'lumki, shakl va mazmun (semantika) yorqin namoyon bo'ladigan sintaksisdagi muhim masalalaridan biri bu-gapning sintaktik strukturasi, undagi komponentlarning ma'lum izchillik asosida pog'onali joylashuvi hamda shu asosda markaz qurshovlilik munosabatining yuzaga kelishi hisoblanadi. Aynan shu semantik-struktur izchillik va iyerarxiya munosabati tufayli borliqning inson tafakkuridagi in'ikosi yuzaga keladi. R.A.Budagov: «Sintaktik munosabatlarning o'zi to'laligicha ma'noga asoslanadi», — deb ta'kidlagan edi [Budagov, 1974; 93]. Darhaqiqat, gap so'zlovchining muayyan fikrini tinglovchiga yetkazish maqsadi bilan tuziladigan sintaktik butunlik sanaladi.

Har qanday lisoniy birlik shakl va ma'no birligidan iborat. Yuqori sath birligi bo'lgan sintaktik birliklar ham bundan mustasno emas. Shunday ekan, barcha lisoniy birliklarni bu ikki tomonning o'zaro qanday munosabatda ekanini o'rganish, ular o'rtasidagi muvofiq va nomuvofiq jihatlarni yoritish katta ahamiyatga ega (Asqarova, 1960: 66).

### 1. Qo'shma gaplarda iyerarxiya: markaz va qurshov munosabati

*Qo'shma gap*- sodda gap bilan chambarchas aloqador bo'lsa-da, undan grammatik asoslar soni, fikriy mundarija (asosiy axborot)ning sifat va miqdori nuqtayi nazaridan farqlanuvchi sintaktik butunlik. Struktur jihatdan sodda va qo'shma gap o'rtasidagi tafovut aniq, kesimlik belgisi ularni farqlovchi asosiy mezon sanaladi.

*Qo'shma gap* lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli bo'lib, bu murakkablik uning lisoniy sathda tutgan o'rni, tarkibidagi sodda gapning grammatik shakli va bog'lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatining rang-barangligi bilan belgilanadi (Sayfullayeva, Mengliyev, Qurbonova, Abuzalova, Boqiyeva, Yunusova, 2009: 395).

Qo'shma gapning sintaktik qurilishi juda chuqur tadqiq qilingani, shuningdek, sintaktik qurilish aniq ko'rish mumkin bo'lgan sath ekanligi bois qo'shma gap qurilishini belgilash qiyinchilik tug'dirmaydi. Bunda qo'shma gapni shakllantiruvchi komponentlar o'rtasidagi munosabat va uning sintaktik ifodalanishini belgilashda mazkur munosabatni shakllantiruvchi mantiqiy-mazmuniy mexanizm va bu mexanizmning sintaktik tuzilishga nisbatlanishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Ma'lumki, qo'shma gapning ma'noviy va struktur tasnifi ko'p holda o'zaro farqlanadi. Formal sintaksis qo'shma gap tasnifida ko'p hollarda ularning nutqiy belgi-xususiyati, zohiriy alomatiga tayanadi. Substantsial sintaksis tasnifi esa qo'shma gapning lisoniy mohiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Keyingi yillarda qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning qurilish qolipiga ko'ra tasnif keng qo'llanilmoqda. Qo'shma gaplar tasnifida ularning tarkibidagi sintaktik aloqa va munosabatlarni alohida hisobga olish lozim bo'ladi.

Sodda, uyushgan va qo‘shma gaplarni farqlovchi asosiy belgi-[P<sub>m</sub>] ning markaz va qurshov munosabatining tashkil topishida o‘rni beqiyos ekanligini ta’kidlab o‘tish lozim. Chunki sodda gapning eng kichik qolipi sanalgan [WP<sub>m</sub>]da o‘z atrofiga gap kengaytiruvchilaridan iborat yagona markazni shakllantirsa, qo‘shma gapda mos ravishda bunday markazlar (iyerarxiya daraxti) soni [P<sub>m</sub>] soniga ekvivalent ravishda ikkidan boshlab cheksiz davom etishi mumkin:

$$[WP_m^1 + WP_m^2]$$

$$[WP_m^1 + \downarrow WP_m^2 + WP_m^3]$$

$$[WP_m^1 + WP_m^2 + \downarrow WP_m^3 + \dots + WP_m^n]$$

Qo‘shma gapning lisoniy-sintaktik qolipini tahlil qilish orqali uning voqelanish usullari turli ko‘rsatkichlarga asoslanishini ko‘rish mumkin:

Jumladan, gapning fikriy mundarijasini ifodalovchi grammatik asoslar miqdoriga (ikki bosh bo‘lakli yoki bir bosh bo‘lakli ekanligiga)

- a) bir subyekt qo‘shma gapning har ikki qismi uchun umumiy bo‘lgan qolip:

$$\begin{array}{c} S \\ [WP_m^1 + WP_m^2] \end{array}$$

- b) ikki subyektli qo‘shma gapning lisoniy-sintaktik qolipi:

$$\begin{array}{cc} S & S \\ [WP_m^1 + WP_m^2] \end{array}$$

- c) subyekt (ega) ifodalanmagan yoki noma’lum bo‘lgan qismlardan tashkil topgan qo‘shma gap qolipi:

$$[WP_m^1 + WP_m^2]$$

Har uchala holatda ham subyektning ifodalanish-ifodalanmasligi, bir yoki bir nechta ekanligi aktantlari gap kengaytiruvchilardan iborat bo‘lgan markaz miqdoriga ta’sir qilmaydi, chunki ushbu markazlar soni subyekt emas, balki [P<sub>m</sub>] lar miqdoriga ko‘ra shakllanadi.

## 2. Qo‘shma gaplarda transformatsiya: nominativ birlik (chegarali qurilma)larda pog‘onaviylik

Ta’kidlash joizki, LSQ nutqiy hodisa sifatidagi gapning muhim grammatik vastruktur (qurilish) xususiyatini o‘zida mujassamlashtirgan mavhum qurilma sifatida yashaydi. Bu gapning struktur elementi orasidagi munosabatni ifodalab, uning umumiy grammatik ma’nosini umumlashtiradi [Sayfullayeva, Mengliyev, Qurbonova, Abuzalova, Boqiyeva, Yunusova, 2009: 331].

1. O‘zbek tilida gap qurilishidagi eng kichik qolip [WP<sub>m</sub>] sanaladi, shu bois nutqiy voqelikda W-leksik ma’no anglatuvchi qismi vazifasini lisoniy sintaktik qolipning voqelanish jarayonida sintaktik tabiati turli xil bo‘lgan, biroq [WP<sub>m</sub>] ni yuzaga keltira oladigan istalgan atov birliklar: nominativ birlik-leksemalar, erkin va turg‘un bog‘lanishli birikmalar, kengaygan birikmalar (harakat nomi, ravishdosh, sifatdoshli oborotlar) bajarishi mumkin (Mahmudov, 1984: 41).

O‘zbek tilining grammatikasiga xos bo‘lgan sintaktik-struktur xususiyatlardan biri gap bo‘laklari ierarxiyasidagi *transformatsiya* jarayonidir. Ta’kidlab o‘tish joizki, turkiy tillarda istalgan kattalikdagi nutqiy gap sifatdosh, ravishdosh va harakat nomlari orasida bitta nominativ birlikka transformatsiya etilishi va boshqa bir gap tarkibida bitta konstruktiv bo‘lak yoki bitta

konstruktiv bo‘lakning kengaytiruvchisi mavqeyida kiritilishi mumkin (Qurbonova, 2001: 167). Turkiy tillarning ushbu tipologik xususiyati ilmiy tadqiqi turkolog olimi N. Z. Gadjiyeva, o‘zbek tilshunosligida J. Omonturdiyev, A. Mamatov, A. Nurmonov, N. Mahmudov, A. Berdialiyevlar nomlari bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu ilmiy tadqiqotlarda istalgan turdagi sodda va havola bo‘lakli qo‘shma gaplarda grammatik asoslar, xususan E va [Pm] qismlarini shakliy o‘zgartirish orqali yakka nominativ birlikka transformatsiya qilinishi, shuningdek, ushbu kengaygan birikmaning gapning konstruktiv bo‘lagi yoki boshqa konstruktiv bo‘lak kengaytiruvchisi (aktanti) bo‘lib kelishi mumkinligi haqidagi asosiy ma’lumotlar berib o‘tiladi. Buni quyidagi havola bo‘lakli qo‘shma va uning kengaygan birikmali (chegarali qurilma, ramochnaya konstruksiya) sodda gap varianti talqini orqali tahlil qilishimiz mumkin:

1.	To‘ldiruvchi ergash gapli havola bo‘lakli qo‘shma gap	<i>Xalqimiz shuni ta’kidlaydiki, mehnat insonni yuksaltiradi, dangasalik halokatga boshlaydi. (Oybek)</i>
2.	kengaygan birikmali (chegarali qurilmali) sodda gap	<i>Xalqimiz mehnatning insonni yuksaltirishi, dangasalikning halokatga boshlashini ta’kidlaydi.</i>

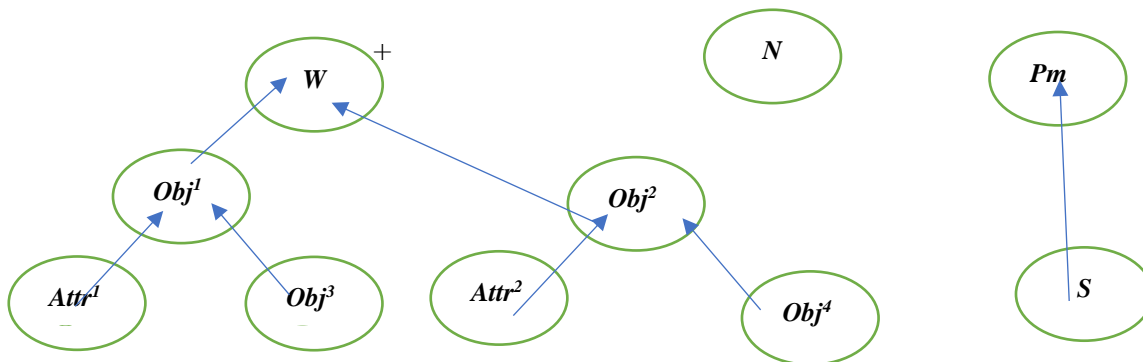
Yuqoridagi havola bo‘lakli qo‘shma gapdan bilishimiz mumkinki, ergash gap butunligicha bosh gap tarkibidagi ko‘rsatish olmoshiga havola qilingani bois sodda gapdagi “*mehnatning insonni yuksaltirishi, dangasalikning halokatga boshlashini*” kengaygan harakat nomi bilan ifodalangan oborotni “*shuni*” ko‘rsatish olmoshiga almashtirish mumkin:

		[S]	[Obj]	[W]	[N ]	[M]	[T]	[P]
1.	kengaygan birikmali (chegarali qurilmali) sodda gap	<i>Xalqimiz</i>	<b><u>mehnatning insonni yuksaltirishi, dangasalikning halokatga boshlashini</u></b>	<i>ta’kidla</i>	-	-y, -di	-y	-di
2.	Ko‘rsatish olmoshili sodda gap	<i>Xalqimiz</i>	<b><u>shuni</u></b>	<i>ta’kidla</i>	-	-y, -di	-y	-di

Har ikkala sodda gap tahliliga e’tibor bersak, gapning konstruktiv bo‘laklari tahlilida farqli jihatlarning mavjud emasligiga guvoh bo‘lamiz. Biroq gaplarning yuza struktur elementlarining pog‘onaviy bog‘lanishdagi farq quyidagicha:

1-gapda gap kesimining leksik ma’no anglatuvchi qismiga bog‘langan “yuksaltirishi” va “boshlashi” so‘z kengaytiruvchilari o‘z navbatida “mehnatning”, “insonni”; “dangasalikning”, “halokatga” aktantlariga markaz vazifasini bajargan va daraxtsimon pog‘onaviy bog‘lanishni yuzaga keltirgan.

<i>Xalqimiz</i>	<i>Mehnatning</i>	<i>insonni</i>	<i>yuksaltirishi</i>	<i>dangasalikning</i>	<i>halokatga</i>	<i>boshlashini</i>	<i>ta'kidla</i>	<i>-y</i>	<i>-di</i>
<i>S</i>	<i>Attr<sup>1</sup></i>	<i>Obj<sup>3</sup></i>	<i>Obj<sup>1</sup></i>	<i>Attr<sup>2</sup></i>	<i>Obj<sup>4</sup></i>	<i>Obj<sup>2</sup></i>	<i>W</i>	<i>T</i>	<i>Pm</i>



Ta'kidlash jozki, gapning LSQ yuzaga kelishida konstruktiv birliklarning qanday nominativ yoki struktur birliklar bilan ifodalanishi ahamiyatsiz. R. Sayfullayeva, M. Qurbonova, M. Abuzalova kabi formal-funksional yo'nalish tadqiqotchilarining ilmiy ishlarida keltirilganidek, [WPm] uchun relevant belgi bitta, u ham bo'lsa, atov birligi vazifasini bajara olishidir (Qurbonova, 2001: 169).

### Xulosa

Ushbu maqola nutqiy gaplarning bitta nominativ birlikka transformatsiya etilishi va boshqa bir gap tarkibida bitta konstruktiv bo'lak yoki bitta konstruktiv bo'lakning kengaytiruvchisi mavqeyida kelishi hodisasini yoritishga yo'naltirilgan. Tilning lisoniy tizimidagi markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda voqelanishi, qo'shma gap tarkibiy qismlarida markaziy bo'lak- kesim (atov birlik[W])+kesimlik ko'rsatkichi [Pm]ni to'ldirishdagi o'rni; mutlaq hokim bo'lak-konstuent (kesim)ga bilvosita yoki bevosita bog'langan aktant (tobe bo'laklar)larning nisbiy pog'onali-iyerxik o'rinlashuvi yoritilgan. Tilshunoslikdagi pog'onaviylik tamoyiliga asosan dastlabki bosqichda qurshov vazifasini bajargan bo'lak (jumladan, [Pm] bilan valentlik hosil qilgan gap kengaytiruvchisi yoki [W] atov birligiga tobelangan so'z kengaytiruvchisi) ning keyingi bosqichda mos ravishda so'z kengaytiruvchilari bilan kengayib markaz mavqeyida kelishini ochib berishga qaratilgan. O'zbek tili grammatikasiga xos bo'lgan sintaktik-struktur xususiyatlardan biri-gap bo'laklari ierarxiyasidagi transformatsiya jarayoni masalasi hamda qo'shma gapning pog'onali sintaktik tahlilida gap va so'z kengaytiruvchisining iyerxiyadagi maqomi oydinlashtirilgan.

### Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarova, M. *Hozirgi zamon o'zbek tilida qo'shma gaplar*. Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1960, -B. 66
2. Будагов, Р. *Человек и его язык*. — М.: ИМУ, 1974, — С.93
3. Mahmudov, N. *O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya*. -T.: O'qituvchi, 1984, -B. 41

4. Qurbonova, M. *O'zbek tilshunosligida formal-funksional yo'nalish va sodda gap qurilishining talqini*: Filologiya fanlari doktori... dis.-Toshkent, 2001, -B. 167, 169
5. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Qurbonova, M., Abuzalova, M., Boqiyeva, G., Yunusova, Z. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – T.: Fan va texnologiya , 2009. -B. 331, 395